

КОНЦЕПЦІЯ РОЗВИТКУ РОСІЙСЬКОЇ КОМЕДІЇ Б. В. ВАРНЕКЕ В ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОМУ АСПЕКТІ

У статті розглянуто теоретико-методологічні аспекти концепції російської комедії в творчій спадщині Б. Варнеке, проаналізовано засади культурно-історичної та історико-порівняльної шкіл.

Ключові слова: генеза, еволюція, комедія, мімічна сценка, масова культура, сюжетна схема.

В статье рассматриваются теоретико-методологические аспекты концепции русской комедии в творческом наследии Б. Варнеке, проанализированы основные взгляды культурно-исторической и сравнительно-исторической школ.

Ключевые слова: генезис, эволюция, комедия, мимическая сценка, массовая культура, сюжетная схема.

Theoretico-methodological aspects of the russian comedy's conception are considered in B. Warneke oeuvre, historico-cultural and historico-comparative school's ambushes are analyzed in this article.

Key words: genesis, evolution, comedy, mimic, sketeh, mass culture, plot scheme.

Концепція зародження та еволюції російської комедії Б. Варнеке та його дослідження генези античної комедії, шляхів формування комедійних жанрів у сфері масової культури та «високої» літературної комедії визрівала суголосно і під впливом досягнень культурно-історичної та порівняльно-історичної шкіл літературознавства. На його погляди помітно вплинули ряд позитивістських теорій походження мистецтва, передусім Е. Гроссе («Походження мистецтва» (1899)), В. Вундта («Психологія народів» (1900–1920)), ряд ранніх розвідок Олександра Веселовського, які потім увійшли до його «Історичної поетики» (1940)).

На основі вивчення праць Б. Варнеке можна зробити висновки про його значну увагу до наукових пошуків культурно-історичної школи літературознавства. Він осмислив і трансформував щодо власної концепції досвід таких видатних літературознавців: О. Пипіна, М. Тихонравова, М. Сторожен-

ка, І. Жданова, О. Кірпічнікова, П. Когана. Хоча Б. Варнеке і не був беззастережним прихильником ідей соціологічного детермінізму, підходу до літератури як до форми національної самосвідомості, в історії російського театру він спостерігає процеси «...зростання російського просвітництва і самосвідомості в його історичній послідовності» [4, 2].

У своїй невеличкій статті «Стилі російської драми XVIII ст.» Б. Варнеке посилається на ґрунтовну передмову О. Пипіна до його видання комедій Катерини II, на думки І. Жданова щодо правомірності проблеми накопичення реалістичних ознак в надрах класицизму [6, 132]. Тим самим він поділяє методологічну позицію культурно-історичної школи, яку згодом у новому контексті, озброєну досягненнями порівняльного методу, розгортає О. Веселовський у своїй «Історичній поетиці», що у традиційному типі культури (чи стилі) зростає інший (новий). Цю ідею Б. Варнеке обґрунтовує в своїй праці «Романтизм і класицизм. Фр. Грильпарцер» (1941). Враховуючи історичний підхід до вивчення стилів, спираючись, зокрема, на працю М. Алпатова «Етюди з історії західноєвропейського мистецтва», театрознавець доводить, що стилі в межах одного напрямку можуть виявляти як внутрішню зв'язаність, органічну єдність, так і (у випадку їхньої несумісності) — еkleктичне поєднання [5, 7]. Методологічного характеру набуває висновок Б. Варнеке щодо синтезу ознак романтизму XIX ст. та класицизму XVII–XVIII ст. в драмах Грильпарцера, на підтвердження якого дослідник наводить щоденникові записи драматурга 1817–1849 рр. [5, 12–14, 27].

Історичні дослідження походження і генези античної комедії здійснювались Б. Варнеке шляхом опрацювання численних культурологічних, етнографічних фактів, творів мистецтва і побуту. Так, його висновки про походження грецької комедії ґрунтуються не лише на плідному вивченні оригінальних текстів античної комедії, критичному аналізі праць західноєвропейських вчених, але і на власних спостереженнях над жанровими сценками, персонажами, якими оздоблено грецькі амфори, що зберігалися в Одеському археологічному музеї. Для Б. Варнеке історія літератури (а значить, історія драми) містить і трансформує у собі історію культури (побуту, філософії, теа-

тру, мови). У цьому його міркування цілком суголосні методологічним позиціям Олександра Веселовського, які висловлені в його ранніх працях, зокрема «Про методи й завдання історії літератури як науки» (1870), О. Кірпічнікова, В. Сиповського, автора «Історії російської словесності».

Плідно черпав Б. Варнеке з багатотомних фактографічних матеріалів О. Пипіна та М. Тихонравова, усвідомлюючи як цінність самого емпіричного матеріалу, так і спроби його систематизації з огляду на соціальні та історико-естетичні критерії. Цінний досвід бібліографічних джерел, біографічних даних, літературних портретів черпав Б. Варнеке з праць М. Лонгінова та Л. Майкова, що також вели дослідження в руслі культурно-історичної школи. У роботі «Про вивчення історії російського театру» (1906) він наголошує на недостатності матеріалів про історію російського театру, виділяючи при цьому ряд історіографічних праць О. Архангельського, П. Морозова, І. Шляпкіна, М. Тихонравова. Крім того, вказує на важливість тих фактів, які містяться в театральних архівах, хроніках, літописах О. Сіротініна, А. Вольфа, П. Арапова, мемуарах та спогадах акторів І. Горбунова, С. Аксакова, Р. Зотова, М. Шепкіна, П. Каратигіна та ін.

Представники культурно-історичної школи чи не вперше поставили завдання вивчення літературного процесу в його повноті, включно з менш видатними або менш знайомими письменниками, твори яких поступово втрачають популярність. Цю позицію висловив у своїй ранній праці ще О. Пипін щодо вивчення комедійних п'єс В. Лукіна («Володимир Лукін», 1853). Безумовно, О. Пипін посилався на методологічні засади концепції І. Тена, який чи не вперше виголосив потребу вивчення літературно-культурного процесу у всій його повноті.

На потребі вивчення діяльності менш відомих драматургів (комедіографів) неодноразово наголошував Б. Варнеке. Зокрема він зауважував: «Мало хто із знавців нашої літератури звертав увагу на Плавільщикова, а для історика театру з ім'ям цього актора-драматурга пов'язаний цілий самобутній рух в галузі російської драми [4, 22]. Те ж саме висловлював він і про творчість О. Шаховського, Д. Ленського, Д. Писарева. Неодноразово посилався Б. Варнеке на важливі спостереження

В. Сиповського, який в статті «Із історії російської думки XVIII ст. (ідейний зміст російської побутової комедії XVIII ст.» (1917) визнав необхідність вивчення масової літератури, оскільки вона найбільш повно передає ідейний зміст епохи. Він доводить, що за своєю природою російська комедія більш послідовно й реалістично відтворювала драматичні колізії російського суспільства, ширше охоплювала російський побут, ніж роман [9, 80]. Навіть прийом запозичування був покликаний «потребами життя», оскільки сама російська дійсність XVIII ст. за своєю суттю була «суцільним запозиченням» [9, 81]. Плідно посилався Б. Варнеке й на праці М. Тихонравова, у яких застосовувався філологічний метод всебічного історико-літературного вивчення пам'яток літератури за їхніми джерелами. Важливо підкреслити, що М. Тихонравов у своїх дослідженнях з історії російської літератури першим (за спостереженнями, висловленими в праці «Академічні школи в російському літературознавстві» (1975)) використав порівняльний метод, особливо щодо аргументування запозичення тем, сюжетів, прийомів поетики російським театром із західноєвропейського [1, 148].

У руслі досліджень представників культурно-історичної школи виокремилася і проблема літературної еволюції, що згодом також знайшла розробку в працях О. Веселовського.

Проблема літературної еволюції набула для Б. Варнеке особливого теоретико-методологічного значення у зв'язку з полемічним ставленням літературознавства щодо питань еволюції та історико-літературного розвитку, спробою розмежування цих понять. Історико-культурний підхід до проблеми літературної еволюції найбільш послідовно виявився в працях М. Карєєва («Літературна еволюція на Заході», 1885), який обґрунтував автономність літературної еволюції від соціального детермінізму, хоча і довів співвіднесення історії літератури та історії суспільства, визнав індивідуальну творчість чинником літературної еволюції, наголосив на проблемах традиції, літературного середовища (див.: [1]).

Проблема літературної еволюції постає в працях Б. Варнеке суголосно тим спостереженням, які висловили у той же час О. Веселовський, В. Сиповський та ін. Неодноразово посила-

ється Б. Варнеке на працю В. Сиповського «Історія літератури як наука», яка мала непересічне методологічне значення. Простеживши походження терміну «еволюція» від праць Шарля Латурно і Брюнетьєра до праць О. Веселовського, В. Сиповський виявляє відмінність історичного та еволюціоністського підходів, наголошуючи на тому, що історичний підхід передбачає вивчення літературних фактів, історико-літературного процесу, користуючись більш-менш готовою схемою, націлюючись лише на вивчення та інтерпретацію фактів. Еволюціоністський підхід дає можливість виявлення тих зв'язків, які поєднують факти; процесів, які «перетворюють один факт в другий», що уможливило вивчення етапів розвитку даного факту, з'ясування тої «внутрішньої хронології», яка «...ставить ряд явищ у послідовну генетичну послідовність» [10, 36]. Тим самим, дозволяється виявити структурно-типологічні закономірності явищ (відповідно до методу, жанру, стилю, поетики), виходячи за рамки хронологічного підходу, з'ясувати характер функціонування поетичних мотивів, сюжетів, жанрів, прийомів творчості в інших національних літературах [10, 41]. За думкою В. Сиповського, потрапивши в іншу літературу, ходячий сюжет нібито «починає життя знову» [10, 41], стали сюжети, мотиви, жанри, прийоми творчості еволюціонують внаслідок своєї сугестивності, а також суспільної потреби, на покликання пошуків авторської особистості [10, 43]. Спостереження В. Сиповського набули забарвлення стихійного феноменологізму, коли доводилось, що авторська чи суспільна ідея та стали поетичні форми вимагають одне одного, рухаючись назустріч [10, 43].

В. Сиповський, аналізуючи літературні явища у напрямі вивчення формальних аспектів поетики, в той же час застерігав проти «ізолюючого» превалювання засад формалізму, розглядаючи останні в якості допоміжних прийомів під час комплексного аналізу літературного твору.

Б. Варнеке творчо втілює в свою наукову дослідницьку практику ту думку О. Веселовського та В. Сиповського, що еволюція літератури полягає в наповненні новим (підказаним суспільною потребою) змістом єдиних і незмінних впродовж століть літературних форм. Досліджуючи історію російської комедії від за-

родження до кінця XIX століття, Б. Варнеке, виявив ті закономірності еволюції її форми, які раніше у двох своїх дисертаціях простежив на матеріалі грецької та римської комедій.

Посилаючись на праці О. Веселовського, Ф. Зелінського, німецьких театрознавців та етнологів А. Керте, Г. Лешке, Е. Бете, А. Дитериха, Х. Шнабеля та ін., Б. Варнеке в своїй розвідці «Нові домисли про виникнення грецької комедії» (1912) доводить, що в еволюції російської народної комедії простежуються ті ж закономірності, що і в еволюції грецької народної комедії, яка мала два джерела: 1) стихію мімічних жартів, бурлескних грубих народних форм, що згодом втілилися в дорійську комедію, близьку до побутових сценок, комедію ателлана і, нарешті, *commedia dell'arte*, а також 2) викривальну стихію афінської давньоаттичної комедії, втілену в форми стійкої літературної традиції Аристофаном, Менандром, Плавтом, Теренцієм. Театрознавець також наголосив на важливості дослідницьких спостережень представників психологічного методу походження драми (комедії), передусім свої висновки щодо генеалогії античних мімів він ґрунтував на спостереженнях В. Вундта. Відома праця В. Вундта «Психологія народів» давала уявлення про можливість вивчення еволюції форм людської психології, явленої в мові, міфах, звичаях, що слугувало ключем до пізнання таких культурних форм, як мімічні танці, діалоги-міми, які В. Вундт (і цю позицію поділяв Б. Варнеке) розглядав як одне з джерел генези побутової комедії [3, 36].

Подібну позицію щодо генеалогії комедії висловлював Ф. Зелінський, на працю якого про походження комедії (в збірці «З життя ідей», 1905) Б. Варнеке багаторазово посилався. Зокрема він доводить, що Ф. Зелінський більш виразно і аргументовано аналізує побутові джерела походження комедії порівняно з німецькими дослідниками А. Керте та Г. Лешке [3, 34]. Б. Варнеке наводить на підтвердження своїх міркувань фрагмент з «Історичної поетики» О. Веселовського про походження комедії з «комічних сценок на шляху комоса»: «У таких сценках, які вимушено набули амебейного характеру, не було по суті нічого релігійного, діонісівського, крім веселощів; ні жертovníка, ні культового дійства, ні традиційних сатирів, ні змісту міфу; вони

могли зароджуватись і зароджувались і поза діонісівським вжитком, як південно-італійські міми і ателлани з їхнім літературним і народним спадком. Комедія виростала із наслідувального обрядового хору, не скріпленого формами культу» [3, 34].

Дослідивши численні аналогії еволюції народної грецької комедії та російської масляничної та різдвяної драми, Б. Варнеке доводить вторинний вплив на них літературної комедії (вплив містерій в складі шкільної драми, духовних віршів на ігри про Аніку Воїна та комедію про царя Максиміліана), тим самим обстоюючи первинність карнавальні-сміхового походження комедії [7, 36]. Ця концепція послідовно відбилась на аналізі Б. Варнеке еволюції російської літературної комедії, в якій він виокремлював сферу існування побутової комедії, що утворювала масову популярну культуру (як, наприклад, комедії і водевілі О. Шаховського, Д. Ленського, Ф. Коні та ін.), і сферу так званої «високої» літературної комедії, що мала сатирично-викривальний характер і проявляла тенденцію трансформування в драматичну комедію чи, навіть, трагікомедію (комедійні шедеври О. Грибоедова, М. Гоголя).

Глибина і цілісність концепції розвитку комедії (від античності до сучасної епохи кінця ХІХ — поч. ХХ ст.) Б. Варнеке передусім зумовлена систематичним вивченням і застосуванням порівняльно-історичного методу, завдяки якому культурно-історичний підхід до літератури було переведено в план історичної поетики. Предметом безпосереднього вивчення стають завдяки цьому літературний твір як естетична даність, проблема впливу, запозичень, типологічних сходжень, теорія «зустрічних течій». Б. Варнеке неодноразово посилається на ранні праці Олександра Веселовського (наприклад, «Святочні маски і блазні» і у написаних пізніше працях, звичайно ж, на його «Історичну поетику», а також на праці Олексія Веселовського (зокрема, на його розвідку «Західний вплив в новій російській літературі»).

В русло пошуків літературознавчої школи Олександра Веселовського Б. Варнеке застосовує індуктивний метод дослідження окремих фактів (в даному разі комедійних мотивів, сюжетів, героїв, жанрових форм) в конкретних літературних текстах. На

основі вивчення поетики шляхом порівняльних студій виявляє типологічну схожість, що дозволяє розглянути генезис тих чи інших поетичних форм. Часто подібна порівняльна «операція» дозволяла Б. Варнеке відтворити уявлення про той чи інший мотив, тип героя, комедійний прийом в російській комедії за аналогією до тих структурних закономірностей, які збереглися в культурі інших народів. Розвиваючи дослідницьку концепцію свого вчителя Ф. Зелінського, Б. Варнеке спостерігає еволюцію одного і того ж фольклорно-легендарного мотиву від грецької комедії (сценок) до комедій Аристофана, а згодом — до українського фольклору або детально простежує генезу мотиву висміювання лікарської практики в античній комедії, комедіях Мольєра, російських інтерлюдія першої половини XVIII ст. та п'єсі О. Островського [2, 361].

Знаменно, що саме в середовищі послідовників культурно-історичної школи були чи не вперше вироблені принципи теоретичного укладання і вивчення історії літератури як науки. В. Сиповський у статті «Історія літератури як науки», долаючи принципи культурно-історичного вивчення, доводить, що хронологічний принцип побудови історії літератури за епохами чи напрямками чи-от за персоналіями письменників не задовольняє літературознавця, оскільки до неї потрапляють другорядні твори і випадкові постаті літераторів. Спираючись на методологічні засади «Історичної поетики» Олександра Веселовського, в якій доводяться переваги вивчення літературних форм, більш сталих для історика літератури, ніж зміст [10, 30], В. Сиповський вважає, що історія літератури має викладатися за жанрами. Доля окремих жанрів допомагає з'ясувати, яке вираження знайшли ідеали та закономірності доби в літературній творчості [10, 48].

У своїх працях і передусім в «Історії російського театру» Б. Варнеке, переосмисливши принципи наукового викладання історії літератури, розроблені О. Веселовським та В. Сиповським, дослідив еволюцію драматичних (переважно комедійних) жанрових форм і стилю. Він враховує досвід періодизації російської комедії XVIII ст. В. Сиповським, якому, за спостереженнями П. Руліна, не вдалося дотриматися єдиного принципу: він брав за основу то явища зовнішнього порядку, то вну-

трішнього (напр., жанрово-стильову своєрідність, тематичну основу, запровадження літературно-театральних типів) [8, 415]. Очевидно, Б. Варнеке також досліджував еволюцію російської комедії згідно з рядом зовнішніх та внутрішніх чинників, серед яких помітне місце займає історія жанрів, стилів, прийомів поетики.

Досліджуючи сюжетні схеми, сталі комедійні типи інтриги, типи комедійних героїв, Б. Варнеке виявляв те широке розуміння поняття «історична поетика», яке було системно розроблене Олександром Веселовським. Театрознавець оперував поняттями поетичної форми (до якої відносив мотиви, фабульні схеми, типи героїв, прийоми композиції, жанрові моделі, стильові характеристики) суголосно концепції О. Веселовського як поетичним мовленням. Не випадково особливу увагу Б. Варнеке звертав на особливості мовлення персонажів. Жанрово-стильова своєрідність комедійних творів розглядалась як специфічне індивідуальне поетичне висловлювання, що відбиває типове в своєрідному. Методологічні засади підходу до жанрово-стильових парадигм як до типів історично зумовленого авторського висловлювання дозволили Б. Варнеке подолати деяку вузькість культурно-історичної школи, з якою він був органічно зв'язаний.

Згідно з методологічними установками Олександра Веселовського Б. Варнеке розглядав історію літератури (в даному випадку — російської комедії) як складну систему причинно-наслідкових відношень, типологічних зіставлень, завдяки яким можна побудувати генеалогічні парадигми жанрів, сюжетних схем, стилістичних формул, трансформацій того чи іншого літературного типу. Послідовно виявляючи характер запозичень російської комедії від західноєвропейського театру, театрознавець проаналізував генезу комедійних типів «резонера», «петиметра», «хвастливого воїна»; встановив закономірності чергування «комедії звичаїв» («положень») та «комедії характерів», виявив особливий шлях розвитку «слізної комедії», показав шляхи синтезу і трансформації жанрових форм водевіля, оперети, комічної опери, мелодрами, багатьох комедійних сюжетів.

Б. Варнеке розглядає історію російського театру (і драми) у всій повноті видових форм. Він наголошує на необхідності вивчення опери і балету, комічної опери і оперети, без яких театральний розвиток неможливо представити системно. Такий підхід дозволяв значно розширити історико-культурний контекст, що дало можливість на тлі значних типологічних узагальнень більш системно і ґрунтовно вивчати як поетику окремих комедійних текстів, так і еволюцію жанрів, стилів, типів героїв, сюжетних мотивів тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Академические школы в русском литературоведении / [Под. ред. М. Тихонравова]. — М.: Наука, 1975. — 515 с.
2. Варнеке Б. В. Из истории русского театра в начале XVIII века / Б. В. Варнеке. — Казань, 1906.
3. Варнеке Б. В. Новые домыслы о происхождении греческой комедии / Б. В. Варнеке. — Одесса: Тип. Хрисогелос, 1912. — 47 с.
4. Варнеке Б. В. Об изучении истории русского театра / Б. В. Варнеке. — Воронеж: Тип. Н. Кравцов, 1906. — 36 с.
5. Варнеке Б. В. Романтизм и классицизм. Фр. Грильпарцер / Борис Васильевич Варнеке. — Одесса, 1941. — 27 с.
6. Варнеке Б. В. Стили русской драмы XVIII в. / Борис Васильевич Варнеке // *Slavia. Casopis pro slovanskou filologii.* — 1929. — *Rocnik VIII, Sesit 1.* — С. 132–137.
7. Варнеке Б. Что играет народ / Б. Варнеке. — Б. м, б. г. — 39 с.
8. Зелинский Ф. Ф. Из жизни идей / Ф. Ф. Зелинский. — СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1905. — 358 с.
9. Рулин П. И. К методологии изучения русской комедии XVIII века / П. И. Рулин // *Известия отделения русского языка и словесности российской академии наук.* — 1924. — Т. XXVIII. — С. 413 — 420.
10. Сиповский В. В. Из истории русской мысли XVIII ст. (идейное содержание рус. бытовой комедии XVIII в.) / В. В. Сиповский // *Журнал министерства народного просвещения.* — 1917. — Ч. LXVIII, март — апрель. — С. 78–117.
11. Сиповский В. В. История литературы как науки / В. В. Сиповский. — СПб., Москва, б. г. — 60 с.